З важким серцем берусь я за перо, щоб написати ці останні рядки про незвичайні таланти, що ними було обдаровано мого друга Шерлока Холмеа. В недоладній і — я глибоко це відчуваю — вкрай недосконалій формі намагався я розповісти про ті дивовижні пригоди, яких зазнав у його товаристві, починаючи від випадку, що вперше звів нас разом — я описав його в "Етюді у багряних тонах",— і кінчаючи часом, коли Холмс утрутився в справу, що я назвав її "Морський договір"; це втручання, безперечно, запобігло неабияким міжнародним ускладненням. Я мав намір зупинитись на цьому і не згадувати й словом про подію, яка залишила в моєму житті таку порожнечу, що навіть два роки, котрі минули після неї, нічим не змогли її заповнити. Проте опубліковані недавно лиети полковника Джеймса Моріарті, де він захищає свого брата, змусили мене взятись за перо, і тепер мені лишається єдине: розповісти все так, як було насправді. Бо тільки я знаю всю правду, і я радий, що настав час, коли приховувати її немає причин.

Наскільки мені відомо, в газетах про ту справу опублікували всього три повідомлення: замітку в "Жур-наль де Женев"* 6 травня 1891 року, телеграфне повідомлення агентства Рейтер** 7 травня 1891 року і нарешті листи, про які я тут згадав. Перший і другий з цих листів до краю скорочено, а останній, як зараз я доведу, абсолютно перекручує факти. Отже, я просто вважаю за свій обов'язок розповісти, що насправді трапилось між професором Моріарті та містером Шер-локом Холмсом.

Читачі, напевне, пам'ятають, що після мого одруження і в зв'язку з тим, що я розпочав приватну практику, мої тісні взаємини з Холмсом дещо змінилися. Він ще навідував мене, коли йому був потрібний помічник у його розслідуваннях, але траплялося це дедалі рідше, і в 1890 році я написав тільки три звіти про його пригоди.

* Швейцарська газета.

** Велике англійське телеграфне агентство.

Взимку того року і ранньої весни 1891 газети писали, що французький уряд залучив Холмеа до розслідування справи надзвичайної ваги, і я одержав від нього дві записки — з Нарбонна та Німа, з яких розумів, що він пробуде у Франції іще довгенько. Тому я трохи здивувався, коли ввечері 24 квітня Холмс раптом з'явився в мене в кабінеті. Мені відразу впало в вічі, що він блідіший та худіший, ніж звичайно.

— Так, останнім часом я дуже виснажився,— промовив він у відповідь скоріше на мій погляд, ніж на слова.— Було мені скрутненько... Ви не заперечуватимете, якщо я зачиню віконниці?

В кімнаті горіла тільки одна настільна лампа, при світлі якої я читав. Обережно рухаючись попід стіною, Холмс позачиняв усі віконниці і старанно позасовував засувки.

— Ви чогось боїтеся? — спитав я.

— Так, боюсь.

— Чого ж саме?

— Духової рушниці.

— Мій дорогий Холмсе, що ви хочете цим сказати?

— Гадаю, Вотсоне, ви добре мене знаєте, і вам відомо, що я не з полохливих. Однак не зважати на небезпеку, коли вона тобі загрожує— дурість, а не хоробрість. Будь ласка, дайте мені сірники.

Він закурив цигарку, і, здавалося, тютюновий дим заспокоїв його.

— Дуже перепрошую, що завітав до вас о такій пізній порі,— сказав він.— До того ж, коли ваша ласка, пробачте мені ще одну безцеремонність — дозвольте перелізти через задню стіну вашого саду, бо я маю намір піти від вас саме таким шляхом.

— Але що все це означає? — спитав я.

Він простяг руку, і я побачив у світлі лампи, що суглоби на двох його пальцях побиті й закривавлені.

— Як бачите, це не жарти,— усміхнувся Холмс.-^~ їй-право, так можна й руку втратити. Місіс Вотсон удома?

— Ні, вона гостює в знайомих.

— Он як? То ви самі?

— Зовсім сам.

— Тоді я хочу запропонувати вам поїхати зі мною на тиждень на континент.

— Куди саме?

— Куди завгодно. Мені байдуже.

За всім цим ховалося щось дуже дивне. Не в звичаях Холмеа було безцільно марнувати час, і щось у його блідому, виснаженому обличчі сказало мені, що керви його напружені до краю. Він побачив у моїх очах німе запитання і, "спершись ліктями на коліна та склавши докупи кінчики пальців, заходився пояснювати мені ситуацію.

— Ви, мабуть, ніколи не чули про професора Моріарті? — спитав він.

— Ніколи.

— Геніально, незбагненно та й годі! — вигукнув він.— Чоловік обплутав своїми сітями весь Лондон, а про нього ніхто навіть не чув. Саме це й підносить його на недосяжну височінь у злочинному світі. Запевняю вас, Вотсоне, з усією серйозністю: якби мені пощастило перемогти цього чоловіка, звільнити від нього суспільство, я вважав би це за вершину своєї діяльності і з великою охотою повернувся б до спокійніших занять. Між нами кажучи, останні розслідування, коли я став у пригоді королівському дому Скандінавії та Французькій республіці, дали мені змогу змінити спосіб життя і зосередити свою увагу на хімічних дослідах. Але я не можу відпочивати, Вотсоне, не можу спокійно сидіти в своєму кріслі, коли думаю, що такий чоловік, як Моріарті, вільно розгулює вулицями Лондона.

— Що ж він накоїв?

— О, його життя — незвичайне! Він народився в шляхетній родині, дістав чудову освіту, а природа обдарувала його феноменальними математичними здібностями. Коли йому виповнився двадцять один рік, він написав трактат про біном Ньютона і уславився на всю Європу. Після цього він одержав кафедру математики в одному з провінційних університетів і, схоже було, його чекала блискуча кар'єра. Проте ця людина успадкувала диявольські нахили, в її жилах струмує кров злочинця. І сила розуму не тільки не послабила цих рис, а зробила їх незмірно небезпечнішими. В університетському містечку про нього почали поширюватись темні чутки, і кінець кінцем він мусив відмовитись від кафедри й приїхати до Лондона, де зайнявся тим, що готував юнаків до складання екзамену на офіцерський чин. Ці факти відомі всім, а зараз ви почуєте те, про що я дізнався сам.

Як ви самі розумієте, Вотсоне, в Лондоні ніхто краще мене не знає вищого злочинного світу. І ось уже кілька років я постійно відчуваю, що за злочинцями стоїть якась сила, до того ж глибоко захована сила.

Вона організовує злочинців, вона щоразу стає на шляху закону, вона захищає їх мовби щитом. Знову і знову в будь-яких випадках — у справах про підробку документів, пограбування, вбивства,— я відчував присутність цієї сили і шляхом логічних міркувань виявляв її сліди в тих нерозкритих злочинах, що про них персонально зі мною не радились. Кілька років я намагався прорватися крізь завісу, яка ховає цю силу, і нарешті настав час, коли я вхопився за кінець нитки, і нитка привела мене після тисячі хитрих зашморгів та поворотів до колишнього професора Моріарті, знаменитого математика.

Він — Наполеон злочинного світу, Вотсоне. Він — організатор половини злочинів у цьому великому місті, і майже всі вони не розкриті. Він геній, філософ, людина, яка вміє мислити абстрактно. Розум у нього першокласний. Він сидить непорушно, наче павук серед свого павутиння, але це павутиння має тьму-тьмущу ниток, і він відчуває тремтіння кожної з них. Сам він особисто діє лише зрідка. Він розробляє плани. Але агентів його не злічити, і організовано їх чудово. Скажімо, кому-небудь треба викрасти папери, пограбувати будинок, усунути людину,— про це відразу повідомляють професора, справу готують, а потім і виконують. Буває, агента ловлять. У такому випадку завжди знаходяться гроші, щоб узяти його на поруки або найняти адвоката. Проте керівник, який використовує цього агента, ніколи не попадається, на нього не падає навіть підозра. Така ось організація, існування якої я відкрив шляхом логічних умовиводів, Вотсоне. І я спрямував усю свою енергію на те, щоб її викрити й знищити.

Але професор розробив настільки хитрі заходи безпеки, що добути докази його злочинів, якими можна було б переконати суд, мені не вдалося, хоч як я старався. Ви знаєте, на що я здатний, дорогий Вотсоне, і все ж по трьох місяцях мусив визнати, що я нарешті зустрів супротивника, який принаймні дорівнює мені своїм розумом. Жах, що його викликали в мені його злочини, майже поступився місцем схилянню перед його вправністю. Та врешті він допустився похибки — малесенької, ледь помітної похибки, але це було більше, ніж він міг собі дозволити, бо я вже наступав йому на п'яти. Я, безперечно, скористався

з цієї похибки і, відштовхнувшись від неї, почав плести довкола нього сіть. Зараа ця сіть майже готова. Через три дні, тобто в понеділок, справа дозріє, і професор Моріарті з основними членами своєї банди опиниться в руках правосуддя. А потім розпочнеться найвизначніший судовий процес нашого століття, розкриється таємниця понад сорока злочинів, і всіх винних повісять. Але, розумієте, коли ми не поквапимось, всі вони останньої миті можуть вислизнути з наших рук.

Все було б добре, якби я міг діяти так, щоб професор Моріарті нічого не знав. Але він — надто хитрий. Він бачив кожен крок, який я робив, щоб загнати його в пастку. Знову й знову Моріарті вислизав з неї, та я знову й знову перепиняв йому шлях. Запевняю вас, друже: коли б скласти звіт про цю мовчазну боротьбу, він посів би своє місце серед найблискучіших зразків нападу й захисту в історії розшуку. Ніколи ще не піднімався я до таких висот, і ніколи ще супротивник не заганяв мене в такий тісний кут. Він завдавав дошкульних ударів, та я відповідав ще дошкульнішими. Сьогодні вранці я зробив останній крок, і мені треба ще всього-на-всього три дні, щоб завершити справу. Я сидів у себе вдома, обмірковуючи ситуацію, аж раптом двері відчинились, і переді мною став професор Моріарті.

У мене міцні нерви, Вотсоне, але признаюсь по щирості: я здригнувся, побачивши людину, яка володіла всіма моїми думками. Зовні він був такий, як я собі й уявляв. Він дуже худорлявий і високий на зріст, у нього високе опукле й біле чоло, під ним глибоко ховаються очі. Обличчя гладенько поголене, бліде, аскетичне* . В його рисах ще залишилося щось від професора. Плечі сутулі від постійного сидіння за письмовим столом, витягнена вперед голова, яка раз у раз повільно повертається з боку в бік, немов зміїна. Він глянув на мене, і в його глибоко схованих очах я побачив гостру цікавість.

* Аскет — людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби.

— У вас менш розвинені лобні кістки, ніж я гадав,— мовив він нарешті.— Це небезпечна звичка — доторкатися до заряджено-го револьвера, що лежить у кишені власного халата.

Справді, коли він увійшов, я миттю збагнув, яка величезна небезпека нависла наді мною. Адже єдиний порятунок для нього — це змусити мене замовкнути назавжди. Тому я блискавично переклав револьвер із шухляди столу в кишеню і саме цієї миті обмацував його крізь сукно. Після слів Моріарті я вийняв револьвера і поклав його на стіл, звівши курок. Професор так само осміхався і мружив очі, але щось у його погляді змусило мене радіти, що зброя у мене напохваті.

— Ви, мабуть, не знаєте мене,— сказав він.

— Навпаки,— відповів я,— безумовно, я вас знаю. Сідайте, будь ласка. Можу приділити вам п'ять хвилин, коли ви маєте щось мені сказати.

— Все, що я хотів вам сказати, ви вже вгадали,— промовив він.

— Тоді, можливо, ви вгадали мою відповідь,— одка-зав я.

— Ви твердо стоїте на своєму?

— Безперечно.

Моріарті сунув руку в кишеню, а я взяв зі столу револьвер. Але він витяг усього-на-всього записник, де було занотовано якісь дати.

— Ви перебігли мені стежку четвертого січня,— сказав він.— Двадцять третього ви потурбували мене. В середині лютого я зазнав через вас неабияких прикростей, наприкінці березня ви зовсім розладнали мої плани, а зараз, наприкінці квітня, через ваше

безнастанне переслідування я опинився в такому становищі, що мені загрожує втрата свободи. Так тривати далі не може.

— Що ви пропонуєте? — спитав я.

— Облиште це, містере Холмсе,— сказав він, хитаючи головою.— їй-право, облиште.

— Після понеділка,— відповів я.

— Оце так! — вигукнув він.— Та я певен: ви надто розумні, тож, ясна річ, зрозумієте мене. Вам необхідно щезнути. Ви самі винні в тому, що іншого виходу для вас немає. Я відчував інтелектуальну насолоду, спостерігаючи за тим, як ви боролися, і, повірте, я був би щиро засмучений, коли б ви змусили мене вдатися до надзвичайних заходів. Ви посміхаєтесь, сер, але запевняю вас, я справді був би засмучений.

— Небезпека — частина мого фаху,— зауважив я.

— Це не небезпека,— заперечив Моріарті,— це — неминуче знищення. Ви стали на дорозі не одній людині, а могутній організації, справжні розміри якої навіть ви, з усім вашим розумом, нездатні усвідомити. Ви повинні поступитися, містере Холмсе, або вас розтопчуть.

— Боюсь,— сказав я, підводячись,— що, тішачись нашою приємною розмовою, я нехтую важливою справою, яка чекає на мене в іншому місці.

Він і собі підвівся й мовчки дивився на мене, сумно похитуючи головою.

— Ну,— проказав він нарешті,— шкода, але я зробив усе, що міг. Я знаю кожний хід у вашій грі. До понеділка ви безсилі. Між нами точиться

двобій, містере Холмсе. Ви збираєтесь посадити мене на лаву підсудних. Повірте мені — цього ніколи не буде. Ви сподіваєтесь перемогти мене. Цього також ніколи не буде. Якщо вам пощастить знищити мене, то, безперечно, вас також буде знищено.

— Ви сказали мені кілька компліментів, містере Мо-ріарті,— відповів я.— Дозвольте мені відплатити вам тим самим і засвідчити, що якби я був упевнений у першому, то в інтересах загалу радо пішов би й на друге.

— Друге я можу вам пообіцяти, а от перше — ні,— з люттю промовив він і, повернувшись до мене своєю сутулою спиною, озираючись і мружачись, вийшов з кімнати.

Отакою була моя незвичайна зустріч з професором Моріарті. Признатися, вона справила на мене прикре враження. Його м'яка, точна манера висловлюватись змушує вірити в його щирість, невластиву пересічним злочинцям. Ви, певно, скажете: "Чом би не звернутись до поліції?" Але я переконаний: удару завдасть не він сам, а його агенти. І я маю щодо цього незаперечні докази.

— Отже, на вас уже вчинено напад?

— Мій дорогий Вотсоне, професор Моріарті не такий чоловік, щоб зволікати. Опівдні того самого дня я вийшов з дому — в мене були справи на Оксфорд-стріт. Коли я переходив вулицю на розі Бентінк-стріт та Велбек-стріт, з-за рогу вилетів двокінний фургон і помчав просто на мене. Я стрибнув на тротуар, і мене, врятувала якась частка секунди. Фургон повернув на Мерілебоун-лейн і миттю зник з очей. Після цього, Вотсоне, я вже не сходив з тротуару, але на Вір-стріт з якогось будинку впала цеглина й розбилася біля моїх ніг. Я покликав поліцію й звелів оглянути дах. Там лежали шиферні плити й цегла, приготовані для ремонту, і мене хотіли переконати в тому, що одну цеглину скинув вітер. Звичайно, я краще знав, у чому річ, але довести нічого не міг. Я

взяв кеб і дістався до братової квартири на Пел-Мел, де й перебув день. А тепер зайшов оце до вас. По дорозі на мене напав якийсь бандит з ломакою. Я збив його з ніг, а поліція'заарештувала його, але можу вас запевнити: ніхто не відшукає зв'язку між джентльменом, об чиї передні зуби я розбив собі руку, і скромним репетитором з математики, який, мабуть, зараз розв'язує задачки на класній дошці за десять миль звідси. Тепер ви розумієте, Вотсоне, чому, прийшовши до вас, я перш за все зачинив віконниці і чому змушений просити у вас дозволу піти з вашого дому не парадними дверима, а якимсь менш помітним ходом.

Я не раз захоплювався відвагою мого друга, але особливо вразила вона мене сьогодні, коли він спокійно сидів і перелічував пригоди цього жахливого дня.

— Ви переночуєте в мене? — спитав я.

— Ні, друже, я гість небезпечний. Я вже виробив план, і все буде добре. Справи зараз стоять так, що для арешту Моріарті моєї допомоги не треба, моя присутність знадобиться тільки під час слідства. Отже, на кілька днів, які ще залишаються до рішучих дій поліції, мені найкраще за все виїхати. Мені було б дуже приємно, якби ви змогли поїхати зі мною на континент.

— Хворих у мене зараз небагато,— сказав я,— а по сусідству тут є колега, який охоче візьме на себе мої обов'язки, Я з радістю поїду.

— І можете вибратись завтра вранці?

— Якщо необхідно — можу.

— О, вкрай необхідно. В такому разі вислухайте мої інструкції, і дуже вас прошу, Вотсоне, ні в чому від них не відхиляйтесь, бо зараз нам двом доведеться вести гру проти найрозумнішого шахрая та наймогут-нішого об'єднання злочинців у всій Європі. Отже, слухайте. Свій багаж,

байдуже який, не вказуючи станції призначення, відправте сьогодні ввечері з надійною людиною на вокзал Вікторія. Завтра вранці пошліть по кеб, але накажіть своєму слузі не брати ні першого візника, ні другого, які йому трапляться. В кеб сідайте швидко, не баріться і їдьте на Стренд, до Лоусерського пасажу, давши візникові адресу на клапті паперу і сказавши, щоб він папірця не викидав. Гроші за проїзд підготуйте заздалегідь, і тільки-но кеб зупиниться, відразу біжіть у пасаж, розрахувавши час так, щоб бути на протилежному його кінці о чверть на десяту. Там біля краю тротуару ви побачите маленький екіпаж; він чекатиме на вас; візник — чоловік у товстому чорному плащі з обшитим червоною тасьмою коміром. Ви сядете в цей екіпаж і приїдете на вокзал Вікторія саме вчасно, щоб устигнути на експрес, який іде на континент.

— Де я вас зустріну?

— На вокзалі. Нас чекатимуть місця в другому купе першого класу.

— Отже, місце нашої зустрічі — вагон!

— Так.

Марно прохав я Холмса залишитись. Мені було ясно, що він боїться накликати лихо на оселю, де знайшов притулок, і це єдина причина, яка змушує його кудись іти. Сказавши ще кілька квапливих слів про наші завтрашні плани, Холмс підвівся, вийшов разом зі мною в сад, переліз мур, опинившись просто на Морті-мер-стріт, свиснув, підкликаючи кеб, і я почув, як, віддаляючись, застукотіли колеса.

Наступного ранку я зробив усе точнісінько так, як звелів Холмс. Екіпаж я найняв з такими пересторогами, які виключали можливість того, що нам його підсунули, і зразу після сніданку поїхав до Лоусерського пасажу. Вийшовши, я пробіг пасаж так швидко, як тільки міг. На мене чекав невеличкий екіпаж з кремезним візником у чорному

плащі. Я сів, він стьобнув коня, і ми покотили до вокзалу Вікторія. Не встиг я зійти, як візник повернув екіпаж і помчав назад, • навіть не глянувши в мій бік.

Поки що все йшло чудово. Мій багаж чекав мене на вокзалі, і я легко знайшов купе, вказане Холмсом, тим більше, що тільки на ньому була табличка "Зайнято". Тепер мене турбувало єдине: чому не видно Холмса. Вокзальний годинник показував, що до відходу нашого поїзда лишається всього сім хвилин. Марно шукав я поглядом худорляву постать мого друга — й натяку на нього не було. Кілька хвилин я змарнував, допома,-гаючи поважному священику-італійцю,— він намагався втовкмачити носієві каліченою англійською мовою, що його багаж слід відправити прямісінько в Париж. Потім, пройшовшись ще раз, я повернувся до свого купе і побачив там уже знайомого мені старезного італійця — носій підсадив мені його в попутники, хоч він і не мав квитка в це купе. Мої пояснення, що його присутність небажана, були б марні, бо я знав італійську мову ще гірше, ніж він англійську. Тому я лише покірливо знизав плечима і знову звернув тривожний погляд до вікна, виглядаючи Холмса. До серця підступила хвиля страху, коли на думку спало, що його відсутність може означати одне — вночі з ним скоїлась біда... Уже й усі двері позачиняли, пролунав свисток, аж раптом...

— Мій дорогий Вотсоне,— почув я голос,— ви навіть не зволили привітатись зі мною.

Вражений, я мимоволі обернувся. Старий священик дивився на мене. На мить зморшки на його обличчі розгладились, ніс одсунувся від підборіддя, спідня губа перестала висуватися вперед, а рот — шамкотіти, підсліпуваті очі заблищали, згорблена спина випросталася. Ще мить — і вся постать зробилася така, як раніше, і Холмс зник так само швидко, як з'явився.

— Холмсе! — вигукнув я.— Ну й налякали ж ви мене!

— Нам треба бути ще вкрай обережними,— прошепотів він.— У мене є підстави думати, що вони женуться за нами по п'ятах. А ось і сам Моріарті!

Поки Холмс говорив, поїзд рушив. Глянувши назад, я побачив високого на зріст чоловіка, який люто розштовхував натовп і вимахував рукою, мовби наказуючи поїздові зупинитися. Проте було вже пізно,— поїзд ішов швидше та швидше, і незабаром вокзал лишився позаду.

— З усіма нашими застережними засобами, як бачите, ми виграли небагато,— проказав, сміючись, Холмс. Він підвівся, скинув з себе чорну сутану й капелюх і сховав їх у саквояж.

— Ви читали ранкові газети, Вотсоне?

— Ні.

— Отже, ви ще не знаєте, що трапилось на Бей-кер-стріт?

— На Бейкер-стріт?

— Сьогодні вночі нашу квартиру підпалили, але шкоди заподіяно невеликої.

— О, Холмсе! Це вже просто нестерпно!

— Напевне, після того, як їхнього бандита з ломакою заарештували, вони зовсім загубили мій слід. Інакше б вони не подумали, що я повернувся додому. Та потім вони, мабуть, узялися стежити за вами, і це привело Моріарті на вокзал Вікторія. Ви не припустилися ніякої необережності, коли їхали на вокзал?

— Я все зробив точнісінько так, як ви казали.

— Екіпаж був на місці?

— Так, він мене чекав.

— А візника ви впізнали?

— Ні.

— То мій брат Майкрофт. За подібних обставин краще діяти так, аби не допускати до своїх таємниць чужих людей. Ну, а тепер нам треба вирішити, що робити з Моріарті.

— Оскільки ми їдемо експресом, а пароплав відходить зразу ж після його прибуття, то, здається мені, ми здихались його надовго.

— Дорогий Вотсоне, ви, певно, не зрозуміли мене, коли я говорив, що цей чоловік має такий самий інтелектуальний рівень, як і я. Адже ви не думаєте, що якби я його переслідував, то мене зупинила б така дрібна перешкода? Ну, а як ні, то чому ви такої поганої думки про Моріарті?

— Що ж він тепер зробить?

— Те, що зробив би я.

— А що зробили б ви?

— Найняв би спеціальний поїзд.

— Але ж він все одно запізниться.

— Аж ніяк. Наш експрес зупиниться в Кентербері, і в Дуврі завжди доводиться чекати пароплава не менше, як чверть години. Там він нас і наздожене.

— Можна подумати, що злочинці — ми. Накажіть заарештувати цього Моріарті, тільки-но він тут з'явиться.

— Це позбавило б нас плодів тримісячної роботи. Ми зловили б найбільшу рибину, а дрібніша вислизнула б із нашої сіті. А так у понеділок матимемо їх усіх. Ні, арешт неприпустимий!

— Що ж нам робити?

— Нам треба вийти в Кентербері.

— А далі?

— А далі ми повинні їхати через усю країну в Ньюхевен, а звідти в Дьєп. Моріарті знову зробить те, що зробив би і я: приїде в Париж, засіче наш багаж і днів зо два чекатиме на вокзалі. А ми тим часом придбаємо собі пару килимових дорожних торб, підтримавши в такий спосіб виробництво в тих місцях, якими мандруватимемо, і не кваплячись подамося в Швейцарію через Люксембург і Базель.

Я надто багато подорожував, щоб втрата багажу могла завдати мені значних невигод, але, по правді, я дратувався на саму думку, що мушу тікати й ховатися від людини, на рахунку в якої стільки страшних злочинів. Однак було ясно, що Холмс розуміє становище краще від мене. Тому в Кентербері ми вийшли й дізналися, що чекати поїзда в Ньюхевен доведеться цілу годину.

Я ще сумно дивився на багажний вагон, який швидко зникав удалині разом з моїм гардеробом, аж раптом Холмс смикнув мене за рукав і показав вдовж залізниці:

— Бачите, він уже тут,— сказав він.

Далеко серед Кентських лісів з'явилася тонка смужка диму, а ще за хвилину на поворот колії перед станцією вимчав паровоз з одним вагоном. Ледве ми встигли сховатися за купою багажу, як він з гуркотом пролетів повз нас, дихнувши в обличчя гарячим повітрям.

— Проїхав! — мовив Холмс, дивлячись на вагон, що коливався і підскакував на стиках рейок.— Ну, Вотсоне, проникливість нашого друга теж має межі. Було б справді чудо, якби він зробив точнісінько такі висновки, як я, і діяв би відповідно до них.

— А що б він зробив, коли б наздогнав нас?

— Не може бути анінайменшого сумніву, що напав би на мене, щоб убити. А втім, це була б уже гра, в яку я теж міг би грати. А зараз нам конче треба розв'язати таке питання: поснідати тут чи піддати себе небезпеці померти з голоду, поки дістанемось до буфету в Ньюхевені?

Тієї ж ночі ми вирушили в Брюссель і пробули там два дні, а на третій поїхали в Страсбург. У понеділок вранці Холмс дав телеграму лондонській поліції, а ввечері, повернувшись у готель, ми дістали відповідь. Холмс відкрив телеграму і з прокляттям пожбурив її в камін.

— Мені слід було б передбачити це! — простогнав він.— Утік!

— Моріарті?

— Вони схопили всю банду, крім нього. Вислизнув лише він. Авжеж, коли я поїхав, ніхто з них не міг упоратися з ним. А я ж був твердо переконаний, що передав справу в надійні руки. На мою думку, Вотсоне, вам краще повернутись до Англії.

— Чому це?

— Бо я тепер небезпечний супутник. Те, чим займався Моріарті, для нього втрачено назавжди. Якщо він повернеться в Лондон — він загинув. Наскільки я розумію його вдачу, він спрямує всю свою енергію на те, щоб помститись мені. Він так і сказав під час нашої короткої розмови, і я вірю йому. Отож настійно рекомендую вам повернутися до своїх пацієнтів.

Та я, старий солдат і давній друг Холмса, не пристав на цю пропозицію. Ми сперечалися з цього приводу аж півгодини, сидячи в ресторані Страсбурзького готелю, а потім вирушили разом у Женеву.

Цілий тиждень ми йшли вгору долиною Рони, і це були неповторні дні, а потім біля Льока збочили, подалися через перевал Геммі, ще вкритий глибоким снігом, до Мейрінгена, щоб потім вирушити в Інтерлакен. Подорож була чудова — ніжна весняна зелень унизу і незаймана білість снігів угорі,— але я чітко розумів: Холмс ні на хвилину не забуває про похмуру загрозу, що нависла над ним. У затишних альпійських селах чи на глухих гірських стежках — з його швидкого погляду, з того, як пильно вивчає він обличчя кожного зустрічного,— я бачив: хоч би де ми проходили, Холмс переконаний — нас переслідує небезпека.

Пам'ятаю, одного разу, коли ми проминали перевал Геммі й простували вздовж берега меланхолійної Дау-бензее, величезна кам'яна брила відірвалась від скелі праворуч, покотилась униз і з гуркотом упала в воду позаду нас. Холмс миттю вибіг на вершину і довго роззирався довкола. Марно наш провідник запевняв нас, що кам'яні обвали навесні — звичайна річ у цьому місці. Холмс промовчав, але осміхнувся до мене з виглядом людини, яка бачить — справджується те, що вона передрікала.

І все ж попри всю свою настороженість він не занепадав духом. Навпаки, я ніколи раніше не бачив його в такому піднесеному настрої. Він знову й знову повторював, що залюбки покине свою роботу, коли буде впевнений, що суспільство вільне від професора Моріарті.

— Мені здається, Вотсоне, я можу наважитись сказати, що прожив немарно,— якось промовив він.— І якби літопис мого життя закінчився сьогодні ввечері, я все ж таки міг би спокійно подивитись на прожите. Завдяки мені повітря Лондона почистішало. Я брав участь у понад тисячі справ і, сподіваюсь, ні разу не застосував свої сили на користь несправедливої сторони. Останнім часом, признатиея, мене дужче вабили загадки, що їх ставить перед нами природа," ніж оті штучні проблеми, виникнення яких можливе тільки через недосконалість нашого суспільства. Вашим мемуарам, Вотсоне, настане кінець того дня, коли я увінчаю свою кар'єру тим, що зловлю або знищу найнебезпечнішого та найрозумнішого злочинця в усій Європі.

А тепер я спробую стисло, але точно передати те, що мені ще хотілося розповісти. Це не та тема, на якій мені хотілось би затримуватись, але я розумію, що зобов'язаний не пропустити жодної подробиці.

Третього травня ми дісталися до невеличкого села Мейрінген, де й зупинилися в готелі "Англія", власником якого тоді був Петер Штайлер-старший. Наш хазяїн, кмітливий чоловічок, чудово розмовляв по-англійському, бо три роки прослужив офіціантом у готелі ♦ Гроевенор" у Лондоні. Четвертого травня ми з Холм-сом за його порадою пополудні вирушили в дорогу з наміром перейти гори й перебути ніч у сільці Розенлау. Проте ми твердо поклали собі не минати Райхен-бахського водоспаду, що знаходився десь на половині підйому вгору. Ми хотіли зробити невеличкий гак і оглянути його.

То було справді страшне місце. Гірський потік, що здувся від розталих снігів, вивергався в безодню, а над нею клубочився водяний пил, наче дим над охопленим полум'ям будинком. Ущелина, в яку ринув потік, являла еобою бездонне провалля, оточене чорними, мов вугілля, блискучими скелями. Десь на величезній глибині вона звужувалась і перетворювалась на киплячий колодязь, що раз у раз переповнювався і викидав воду вгору на зубчасті скелі навколо. Безнастанний потік води, яка з гуркотом падає вниз, густа тремтлива завіса водяної пари, що,

клубочачись, з шипінням піднімається вгору, оглушливий гуркіт,— від усього цього па-морочиться голова. Ми стояли край ущелини, дивились униз, де далеко-далеко блищала вода, розбиваючись об чорні скелі, й слухали схожі на людські голоси гучні звуки, що підіймалися з безодні разом із водяним пилом.

Стежку, якою ми прийшли, було прокладено біля водоспаду напівколом, аби краще його роздивитися, але кінчається вона край прірви, і подорожній мусить вертатися тією самою дорогою, якою прийшов. Ми саме повернули назад, коли раптом побачили хлопця-швейцарця, він біг нам назустріч з листом у руці. На конверті стояв штамп нашого готелю, а лист був від хазяїна й призначався мені. Хазяїн писав, що буквально за кілька хвилин по тому, як ми пішли, до готелю прибула англійська леді, хвора на туберкульоз. Вона прожила зиму в Давосі й саме їхала до своїх друзів у Люцерн, але по дорозі в неї раптом пішла горлом кров. Скидалось на те, що жити їй лишилося всього кілька годин, і для неї було б невимовною розрадою, якби її оглянув лікар-англієць; отже, коли б я зміг повернутися, то... і таке інше, і таке інше. В постскриптумі добряга Штайлер запевняв мене, що він зі свого боку високо оцінить мою згоду, бо леді категорично відмовилась від послуг лікаря-швейцарця, а сам він відчуває— на ньому-бо лежить велика відповідальність.

Знехтувати таким проханням я не міг, я не міг відмовити співвітчизниці, що вмирала на чужині. Проте мені не хотілось залишати й Холмса. Кінець кінцем ми погодились на тому, що, поки я ходитиму в Мейрін-ген, з ним за провідника лишиться юний швейцарець. Холмс збирався якийсь час побути біля водоспаду, а потім поволеньки рушити через гори в Розенлау, де я ввечері мав наздогнати його. Трохи відійшовши, я оглянувся — Холмс, схрестивши руки на грудях і прихилившись до скелі, дивився вниз на стрімкий потік. Я не знав, що бачу свого друга востаннє.

Спустившись до підніжжя гори, я ще раз озирнувся. З того місця, де я стояв, водоспаду не було видно, але стежку до нього, що звивалася

схилом, я бачив. Пам'ятаю, тією стежкою швидко простував якийсь чоловік. Його чорна постать чітко вирізнялась на зеленому тлі. Я звернув на нього увагу, відзначив також енергію, з якою він рухався, але я поспішав, тож моя думка на ньому не затрималась.

Мабуть, минуло трохи більше години, коли я дістався до Мейрінгена. Старий Штайлер стояв на порозі готелю.

— Ну як? — спитав я, підбігаючи до нього.— Сподіваюсь, їй не погіршало?

Він здивовано глянув на мене, і з першим же порухом його брів серце у мене в грудях налилося свинцем.

-Отже, ви не писали цього? — промовив я, витягаючи я кишені листа. — І в готелі немає ніякої хворої англійки?

-Звичайно, немає! — вигукнув він.— Але ж на листі штамп мого готелю! Ага, його напевне написав той високий англієць, що приїхав після того, як ви пішли. Він сказав, що...

Проте я не став чекати дальших пояснень хазяїна готелю. Охоплений страхом, я кинувся бігти сільською вулицею до тієї стежки, якою тільки-но спустився. До готелю я йшов десь із годину, і хоч зараз біг щодуху, минуло не менше двох годин, поки я знову дістався до Райхенбахського водоспаду. Біля скелі, де я залишив Холмса, стояв його альпеншток. Та самого Холмса —ніде не було видно, і я марно гукав його. Мені відповідав лише власний голос, що відбивався луною від навколишніх скель.

Побачивши альпеншток, я похолов. Отже, Холмс не пішов до Розенлау. Він був на цій стежці завширшки три фути, на стежці, обмеженій з одного боку прямовисною скелею, з другого — безоднею, коли ворог наздогнав його. Юний швейцарець також зник. Моріарті,

ясна річ, підкупив хлопця, і той залишив їх сам на сам. А що сталося потім? Хто міг сказати мені, що сталося потім?

Хвилину чи дві я силкувався прийти до тями, бо з жаху голова йшла мені обертом. Потім згадав про метод Холмса і спробував застосувати його сам, аби зрозуміти, яка трагедія тут трапилась. На превеликий жаль, це було неважко зробити!

Ми з Холмсом не дійшли до кінця стежки, і альпеншток стояв там, де ми зупинились. Чорнуватий грунт у цьому місті був завжди вологий від водяного туману,-тож навіть птах залишив би на ньому свої сліди. Дві вервечки слідів, що вели до прірви, чітко відбилися на дальньому кінці стежки. Назад слідів не було. За кілька ярдів від ущелини землю було стоптано так, що утворилася латка грязюки, а ожину та папороть край урвища було витолочено й заляпано. Я ліг долілиць, глянув униз, і мене огорнуло водяним пилом. Вже звечоріло, і тепер я бачив лише блиск вологи на чорних стінах та мерехтіння води далеко на дні. Я гукнув, але відповів мені тільки гуркіт водоспаду, чимось схожий на людський крик.

Проте доля судила, щоб до мене все ж таки дійшов останній привіт від мого друга й товариша. Його альпеншток — я вже про це казав — стояв біля скелі, яка впритул підступала до стежки. На вершечку цієї кам'яної брили очі мої помітили щось блискуче.

Підвівши руку, я дістав блискучий предмет і побачив, що то срібний портсигар, з яким Холмс ніколи не розлучався. Коли я взяв портсигар, додолу впав складений прямокутником папірець. Розгорнувши папірця, я побачив три аркушики, видерті із записника й адресовані мені. Характерно, що рядки були рівні, як завжди, почерк твердий і чіткий, наче Холмс писав у себе в кабінеті.

"Дорогий Вотсоне,— мовилось у записці,— я пишу вам ці рядки завдяки ласкавості містера Моріарті, який чекає на мене, щоб остаточно вирішити питання, котрі стосуються обох нас. Він стисло змалював мені

способи, з допомогою яких йому пощастило уникнути англійської поліції та дістати інформацію про наш маршрут. Ці способи лише зміцнюють ту високу думку, що склалася в мене про його здібності. Мені приємно думати, що нарешті я зможу звільнити суспільство від незручностей, пов'язаних з його існуванням. Але, боюсь, заплатити за це доведеться ціною, яка засмутить моїх друзів, і особливо вас, мій дорогий Вотсоне. А втім, я вже казав вам, що мій життєвий шлях досяг своєї найвищої точки і що ніякий інший його кінець не пасував би мені більше. Коли бути зовсім з вами відвертим, я не мав сумніву, що лист з Мейрінгена — це пастка, і я відпустив вас, твердо знаючи: трапиться щось подібне. Передайте інспекторові Петерсону, що папери, потрібні для викриття банди, лежать у мене в письмовому столі в шухляді під літерою "М" у синьому конверті з написом "Моріарті". Від'їжджаючи з Англії, я зробив усі необхідні розпорядження щодо мого майна і залишив їх у мого брата Майкрофта. Дуже прошу вас передати мої вітання місіс Вотсон.

Залишаюсь, дорогий друже,

щиро ваш

Шерлок Холмс".

Закінчити цю розповідь можна кількома словами. Огляд місця, зроблений експертами, не полишив ніяких сумнівів, що сутичка між супротивниками кінчилася так, як і повинна була кінчитися за подібних обставин: схопивши один одного, вони впали в прірву. Всі спроби знайти тіла виявились марними, отже там, у глибині цього жахливого казана вируючої води й киплячої піни, довіку лежатимуть найстрахітливіший злочинець і найвидатніший поборник правосуддя свого часу. Хлопця-швейцарця так і не знайшли — безперечно, то був один із численних агентів професора Моріарті. Що ж до банди, то читачі, очевидно, пам'ятають, як докази, зібрані Холмсом, викрили всю організацію, і в яких лещатах тримала її рука Моріарті. На судовому процесі майже ніякі подробиці про ватажка банди не дістали висвітлення, і коли тепер я змушений відверто сказати про його злочинну діяльність, то це тільки

через нечесних захисників, що намагались обілити його пам'ять, нападаючи на людину, яку я завжди вважатиму найшляхетнішою й наймудрішою з усіх людей.